

**І РАЦІ ЦЕНТРУ
ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА**

**20
ВИПУСК**

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної академії наук України
Українського товариства охорони
пам'яток історії та культури

**ПРАЦІ ЦЕНТРУ
ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА**

Збірник наукових праць

Випуск 20

Київ–2011

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПШК
(протокол № 12 від 22 листопада 2011 р.)*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України Г.Ю. Івакін
доктор історичних наук, професор В.О. Горбик

Редакційна колегія

О.М. Титова (*головний редактор*), **В.І. Акуленко**, **Л.О. Гріфен**,
Т.В. Кара-Васильєва, **Б.В. Колосок**, **В.О. Константинов**, **С.І. Кот**,
С.Д. Крижницький, **А.А. Непомнящий**, **М.Т. Пархоменко**, **В.І. Попик**,
С.І. Посохов, **Л.В. Прибега**, **Н.М. Сенченко**, **Д.В. Степовик**,
Ю.Г. Тютюнник, **О.В. Шуба**, **С.Ю. Зозуля** (*відповідальний секретар*)

Адреса редакції

вул. Івана Мазепи, 21, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна
тел. +380 (44) 2807879, тел./факс +380 (44) 2806463
e-mail: zp_vydannja@ukr.net

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 16073–4545Р від 21.12.2009 р.)

Видано Центром пам'яткознавства НАН України і УТОПШК
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.)
вул. Івана Мазепи, 21, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна
тел./факс: +380 (44) 2807879, e-mail: m-center@ukr.net

Науковий збірник "Праці Центру пам'яткознавства" внесений
до переліку фахових видань з історичних наук та мистецтвознавства
(Постанова Президії ВАК України від 08.06.2005 р. № 2–05/5)

Видано за фінансової підтримки
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

© Центр пам'яткознавства
НАН України і УТОПШК, 2011

Зміст

На останній сторінці обкладинки (зверху донизу): На останній сторінці обкладинки: загальний вигляд і внутрішній інтер'єр костелу у Великих Берегах (до статті С.Б. Юрченка «Відень – Великі Береги: шляхи мистецьких інфільтрацій в архітектурі Закарпаття доби пізнього середньовіччя» (стор. 95–101))

О.М. Титова Наукові видання як один із напрямів діяльності Центру пам'яткознавства НАН України і УТОШК (до видання двадцятого випуску «Праць Центру пам'яткознавства»)..... 5

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПAM'ЯТКОЗНАВСТВА

С.І. Кот «Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури..... 10

О.В. Принь Державна система охорони культурної спадщини сучасної України: центральні органи влади 27

І.О. Старенький Діяльність подільського духовенства з охорони пам'яток архітектури в другій половині XIX – на початку XX ст. 32

І.А. Кравченко З історії пам'яткоохоронної справи у Києві початку XX ст. 51

М.О. Принь Охорона архівної спадщини на Луганщині та Донеччині в 20-х – на початку 30-х років XX ст. 63

Р.В. Нагнибіда Пам'ятки культурної спадщини Борщівського та Кам'янець-Подільського районів (сучасний стан і використання у туристичній сфері)..... 82

АРХІТЕКТУРНА ТА МІСТОБУДІВНА СПАДЩИНА

С.Б. Юрченко Відень – Великі Береги: шляхи мистецьких інфільтрацій в архітектурі Закарпаття доби пізнього середньовіччя..... 96

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

Н.М. Рудика До питання про охорону пам'яток археології в європейських країнах 103

О.М. Кравченко Підземні комплекси монастирів козацької доби Північно-Західної Слобожанщини..... 111

Є.М. Осадчий Селітроваріння на території Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. 116

МУЗЕЄЗНАВСТВО

І.Ф. Стельмах Музейная сеть Автономной Республики Крым..... 126

Л.Д. Федорова Становлення і розвиток церковно-історичного музейництва в Києві (кінець XIX – початок XX ст.) 137

Н.М. Дмитренко Внесок місцевих музеїв Північного Лівобережжя в розвиток історичного краєзнавства (20–30-ті роки XX ст.)..... 152

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО В ДОКУМЕНТАХ

<i>А.А. Непомнящий</i> Новые материалы к истории Таврического общества истории, археологии и этнографии	169
<i>О.В. Харлан</i> “Щоденник з подорожі на Запоріжжя”	
<i>С.А. Таранушенка</i> як джерело архітектурно-мистецтвознавчих досліджень Дніпропетровщини	183

ІСТОРИЧНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

<i>Д.В. Келін</i> Музей-меморіал “Букринський плацдарм”	195
<i>Г.С. Каушлієв</i> Античні пам'ятки Тавриди у вітчизняній подорожній літературі (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)	206
<i>Е.В. Молочко</i> Фіксація стану пам'яток Криму в путівниках XIX – початку XX століття	214
<i>Э.И. Сейдалиев</i> Метательное оружие кочевников Северного Причерноморья и Крыма в XI–XIV вв.	227
<i>Д.А. Ломакін</i> Всесоюзна конференція археологів СРСР у Керчі та мусульманські пам'ятки Старого Криму: невідомі сторінки історії вивчення	234

ПАМ'ЯТКИ МИСТЕЦТВА

<i>О.Л. Майданець-Баргилевич</i> Трансформація народної культури у творах митців першої третини XX століття	239
---	-----

ПАМ'ЯТКИ НАУКИ І ТЕХНІКИ

<i>М.Ю. Тямін</i> Історія розвитку гірничовидобувного району на прикладі Кривого Рогу	248
---	-----

НЕКРОПОЛІСТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ

<i>С.Ю. Зозуля</i> Некрополь Благовіщенського монастиря в Ніжині	259
<i>О.О. Мельник</i> Смертність парафіян церков Києво-Печерської лаври XVIII ст. (за даними метричних книг)	280
<i>Т.Э. Саргсян</i> Армянские эпитафии из Килии	291

ЦЕРКОВНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

<i>І.А. Нетудихаткін</i> Престол Апостола Андрія Первозванного: історія створення та оновлення (середина XVIII – кінець XIX ст.)	304
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ, ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ, ГІПОТЕЗИ, ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>Т.Д. Товстенко</i> Нове слово у вивченні пізньосередньовічної та ранньомодерної фортифікації на Правобережній Україні [Рец. на кн.: Глушок О.В. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVII ст.). – К.: Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2009. – 124 с.]	327
<i>В.В. Корнієнко</i> Нова знахідка графіті зі згадкою Всеволода Ярославича у Софії Київській	330
<i>Г.М. Бичковська</i> Видавнича діяльність Центру пам'ятокознавства НАН України і УТОПШК (початок)	334
<i>А.І. Звіряка</i> Пам'яткоохоронний статус історичного ландшафту Київських гір і долини р. Дніпра	339

АВТОРИ ЗБІРКИ	343
----------------------------	-----

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ЗБІРКИ	345
---	-----

УДК [904:72]:94(477-25)«19»**І.А. КРАВЧЕНКО****З історії пам'яткоохоронної справи
у Києві початку ХХ ст.**

Стаття присвячена одному з напрямів діяльності Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Розглядається історія дослідження членами товариства території Софійського собору на початку ХХ ст.

Ключові слова: охорона пам'яток, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, Імператорська археологічна комісія, Києво-Софійський собор, брама Заборовського.

У 1910 р. відомими вченими, представниками інтелігенції, державних структур у Києві було засноване Київське товариство охорони пам'яток і мистецтва. За статутом це товариство створювалося з метою пошуку та збереження пам'яток старовини і мистецтва [2, с. 3], про що говорить і його назва. Географія, у межах якої мало діяти Товариство, також визначалася статутом. Фактично це була територія, яку свого часу займало Київське князівство. Але зі зрозумілих причин найбільшою мірою діяльність членів товариства зосередилася у межах Києва та його околиць.

Багато уваги члени товариства приділяли дослідженню й охороні видатних київських пам'яток – Софійського собору, Митрополичої садиби, брами Заборовського, Золотих воріт і Андріївської церкви.

По-перше, слід зупинитися на дослідженнях і заходах Товариства з охорони самого Софійського собору. На засіданні товариства 19 березня 1912 р. голова Розпорядчого комітету О.І. Мердер повідомив, що у стародавній хрещальні собору є чимало «мармурів», які не були зареєстровані, й тому виникала загроза, що їх можуть використати на дрібні вироби і вони просто зникнуть. Учасники засідання запропонували О.І. Мердеру самому оглянути хрещальню [3, с. 74]. 19 квітня з дозволу й у присутності кафедрального протоієрея М.Д. Златоверховникова та ключаря собору протоієрея Н.А. Браїловського, члени товариства О.І. Мердер, протоієрей Ф.І. Титов і С.П. Вельмін оглянули мармурові артефакти у хрещальні правій частині головного притвору собору. Вони знайшли там багато дуже цікавих карнизів, капітелей та інших виробів із мармуру, шиферних плит, шматочків мозаїки, кахляних плиток давньоруського часу та XVII–XVIII ст. й інших стародавніх предметів. Головним чином це були знахідки з розкопок Д.В. Мілеєва, інший матеріал почав тут складатися ще за часу протоієрея П.Г. Лебединцева. Дослідники зазначили також, що це приміщення являло собою прибудову XI ст., розписану фресками, причому штукатурка відшарувалася від південної стіни, де були тріщини, і ось-ось могла впасти. Члени Товариства зазначали, що потрібно укріпити стіни й фрески на них, а мармурові й інші предмети упорядкувати. Товариство схва-

лило повідомити про стан стін і фресок Імператорську Археологічну Комісію (далі – ІАК), а старовинні предмети розібрати, описати й привести у належний стан [3, с. 85–95].

Професор А.В. Прахов повідомив, що під підлогою собору знаходиться чимало «мармурів» XI ст. Товариство постановило звернутися до ІАК з проханням ужити заходів для укріплення й реставрації стародавніх мозаїк і фресок, а також продовжити дослідження підлоги собору, розпочаті в 1909 р. представником Комісії Д.В. Мілеєвим [3, 84], з метою з'ясування первісного вигляду Софійського собору. Вченим у вівтарі були відкриті 4 рівні старовинної підлоги, з яких 2 були зроблені зі старовинної мозаїки. Були влаштовані луки, в які було видно 3 попередні рівні підлоги, старовинні віконні рами зі склом, посудини й старовинна цегла. У Софійському ж соборі під час прокладки каналів для опалення А.В. Праховим було знайдено багато старовинних мармурових прикрас собору. На думку членів Товариства, подальші археологічні дослідження площі, яку займає собор, могли б пролити більше світла на питання про його старовинне оздоблення, й ці дослідження особливо необхідні перед реставрацією собору, про яку вже неодноразово клопоталося товариство [3, с. 86, 95].

4 серпня 1912 р. товариство розглядало також питання про стан мозаїк у вівтарі Софійського собору. О.І. Мердер незадовго перед тим (6 травня) отримав від помічника завідувача розкопками ІАК у м. Києві С.П. Вельміна лист, що виражав занепокоєння їх станом. Голова Товариства єпископ Чигиринський Павло не раз говорив про необхідність повної реставрації Софії, або, у крайньому разі, про укріплення мозаїчних зображень. Але передчасна смерть єпископа не дозволила втілити в життя це починання [3, с. 89]. Лист С.П. Вельміна, а також наявні у місті у продажу окремі камінці з софійських мозаїк спричинили організацію Товариством 17 травня 1912 р. попереднього огляду вцілілих мозаїчних зображень. Було з'ясовано, що вони справді знаходяться у поганому стані, про що тоді ж склали акт. Мозаїки оглядали О.І. Мердер, професори В.З. Завітневич, Г.Г. Павлуцький, А.М. Лобода, протоієрей Ф.І. Титов, інженери В. А. Безсмертний, В.В. фон Ейснер, єпархіальний архітектор Є.Ф. Єрмаков і С.П. Вельмін. Вистукування мозаїчного фону між священними зображеннями засвідчило, що шар, на якому покладена мозаїка, у багатьох місцях відшарувався від поверхні кам'яної кладки, а окремі кам'яні мозаїк осипалися через сирість, що проникає у простір між кам'яною кладкою і штукатуркою, що відшарувалася [4, с. 10]. Розпорядчий комітет запропонував Раді Товариства звернутися до ІАК і вжити відповідних заходів для підтримки та збереження цієї унікальної пам'ятки старовини [4, с. 83].

Член Товариства професор В.З. Завітневич підготував і прочитав на загальному річному засіданні 10 березня 1916 р. реферат «Час дійсної закладки храму св. Софії у Києві на основі літописних даних» [6, с. 17].

На засіданні Ради товариства 28 жовтня 1916 р. розглядалося звернення ІАК від 17 жовтня цього ж року про складання проекту й кошторису робіт зі збереження фресок на сходах на хори Софії. Була утворена комісія з членів товариства Г.Г. Павлуцького, В.П. Піщанського, Н.В. Пахаревського, протоієрея М.Д. Златоверховникова, яким доручили цим зайнятися. Тоді ж розглядали питання про підтримання виправлених софійських мозаїк, за збереженість яких, на думку членів товариства, було більше підстав пережити, ніж за поновлені залишки фресок. Було вирішено нагадати ІАК про вжиття заходів для збереженості й підтримки мозаїк [5, с. 27; 8, с. 7]. Створена комісія зробила свій висновок і кошторис, які й були представлені на засіданні Товариства 27 січня 1917 р. [10, с. 29]

Нарешті, 13 листопада 1918 р. Товариство розглядало звернення митрополита Київського Антонія, який пропонував уповноважити когось із членів взяти участь у роботі Комісії вчених для проведення задуманої митрополитом реставрації храму Св. Софії Київської. Представниками у Комісії від Товариства стали О.І. Мердер й інженер В.А. Обремський [10, с. 40].

Досить тривалий час Товариство займалося й долею іншої видатної пам'ятки Софії Київської – брами митрополита Рафаїла Заборовського XVIII ст., збудованої за проектом архітектора Й. Шеделя у 1744–1746 роках у стилі українського бароко. Вперше питання про збереження брами було поставлене на засіданні Товариства 20 жовтня 1910 р. О.І. Мердером [10, с. 5–14].

На засіданні 7 грудня 1911 р. член Товариства професор М.В. Довнар-Запольський зазначив, що просив покійного єпископа Павла, голову Товариства, відкрити вид на браму, але через смерть єпископа це залишилося не зробленим. Тому Товариство постановило звернутися до митрополита Київського з проханням дати таке розпорядження [3, с. 25]. На засіданні 27 грудня А.Д. Ертель виклав свої міркування з приводу брами. Він вважав, що її потрібно відкопати до рівня, на якому вона стояла під час побудови та відкрити через неї вільний доступ до Софії Київської. Як зазначив учений, «цей спосіб буде слугувати найкращою гарантією збереженості воріт і від намагань економів Митрополитанського дому ламати старовинний мур і будувати на його місці невідомо навіть «доходні будинки» [3, с. 50]. Товариство постановило передати цю заяву Розпорядчому комітету з проханням розглянути його під час найближчого засідання за участю А.Д. Ертеля, І.Н. Дьякова й архітектора А.Е. Бутенко.

На засіданні 19 березня 1912 р. А.Д. Ертель доповідав про те, як посувається справа з відкриттям брами [3, с. 71]. Знову питання розглядалося 4 серпня 1912 р. О.І. Мердер повідомляв, що 18 квітня браму й місце навколо неї оглянули члени Товариства, які встановили, що відкрити прохід через неї неможливо, оскільки до брами прилягає великий фруктовий сад, який із відкриттям воріт буде знищений випадковими перехожими, як і цвинтар колишньої

Георгіївської церкви; доступ до собору через цю браму перегороджений також Митрополичими покоями, до того ж брама виходить на завузьку вулицю. Тому члени Розпорядчого комітету вважали, що відкривати прохід через браму не слід. Бажано було б зняти землю з боку провулку між тротуаром і воротами приблизно на один аршин і замінити існуючу дерев'яну огорожу, яка значно закриває вид на браму, легшою, але все ж досить міцними металевими ґратками. Роботи слід було б здійснювати за вказівками спеціаліста, який належним чином відвів би дощову воду. Товариство схвалило просити Управління Києво-Софійського Митрополичого Будинку виконати ці пропозиції [3, с. 84–85, 94].

Але й майже через 2 роки справа була ще не завершеною. Так, на засіданні 17 квітня 1914 р. обговорювалося питання про те, яким чином згідно кошторису економа Митрополичого Будинку встановити залізну решітку перед замурованою брамою з боку Митрополичого саду. Постановили просити протоієрея Ф.І. Титова провести переговори з економом про заміну дощатої огорожі на легку залізну й узагалі про упорядкування прилеглої до брами місцевості [3, с. 187–188]. 4 вересня 1914 р. Розпорядчому комітету доповіли про сумний стан брами. Товариство доручило професору Г.Г. Павлуцькому, П.І. Голландському й А.Д. Ертелю знову оглянути браму з метою приведення її у належний стан, і повідомити свої висновки Товариству [3, с. 241]. 11 вересня 1914 р. П.І. Голландський і А.Д. Ертель доповіли про результати огляду та про необхідність ремонту брами. Ремонт брами з боку саду був відкладений до весни, але Товариство визнало за необхідне негайно провести роботи з її розчистки й ремонту з боку Георгіївського провулку, про що слід негайно клопотатися перед митрополитом [3, с. 242].

Восени цього ж року під керівництвом П.І. Голландського були проведені роботи з пониження ґрунту для розчистки підшви колон і пілястрів, що підтримували й укріплювали арку брами, а також встановлена замість дощатої залізна огорожа на цегляному фундаменті [9, с. 1], про що доповідалося на засіданні 26 травня 1915 р. [3, с. 245]. Трохи раніше, 22 квітня 1916 р., Товариство обговорювало подальші заходи для підтримання брами й доручило протоієрею Ф.І. Титову переговорити з економом Митрополичого Будинку про побілку й штукатурення колон і покриття брами залізом під наглядом П.І. Голландського [3, с. 86]. 12 травня 1916 р. протоієрей Ф.І. Титов доповів про результати переговорів з економом. За його словами, асигновані на цю справу покійним митрополитом Флавіаном кошти закінчилися, і якщо Товариство бажає довести цю справу до кінця, воно повинно скласти додатковий кошторис, який економ подасть на розгляд влади. П.І. Голландському доручили скласти цей кошторис [7, с. 94].

У 1909–1910 роках археолог і архітектор Д.В. Мілеєв здійснив розкопки на території Митрополичої садиби Софійського собору, де знайшов залишки ста-

родавнього, ще невідомого досі храму XI ст. [3, 37] Він ідентифікував його як Георгіївську церкву, збудовану за часу князювання Ярослава Мудрого. На засіданні товариства у 1910 р. Д.В. Мілеєв зробив доповідь про своє відкриття.

Згідно цього повідомлення, навесні 1909 р. у садибі Митрополичого Будинку на перетині Стрілецької вулиці та Георгіївського провулку почали будувати великий прибутковий будинок. ІАК відрядила Д.В. Мілеєва для нагляду за земляними роботами. В міру наближення досліджень до перетину Георгіївського провулку та Стрілецької вулиці почали зустрічатися стародавні поховання й був знайдений цілий цвинтар XI–XIII ст. Але цей цвинтар був знищений і на його місці таки спорудили будинок.

Потім дослідження продовжувалися у дворі будинку, що споруджувався, на місці, де планували збудувати погребі та сараї. В міру просування на захід знову почали зустрічатися ряди поховань і, нарешті, були відкриті 2 апсиди церкви. Управлінню Митрополичого Будинку було оголошено, що відкрита стародавня церква, й подальша забудова не може буди допущеною. Через пізню осінь і настання холодів дослідження припинилися й знову розпочалися влітку 1910 р., триваючи до середини вересня.

У результаті розкопок з'ясували цілком план відкритої церкви. Вона була візантійського типу, триапсидна, п'ятибанна. Із заходу церква мала великий притвор; у північно-західному куті церкви була вежа (башта), всередині круга з гвинтовими сходами, утвердженими на круглому стовпі – хід на хори церкви. Подібні вежі були добре знайомі дослідникам пам'яток того часу (наприклад у церкві Спаса на Берестовому). З південного й північного боку церкви були прибудови, сучасні будівництву храму.

У цих прибудовах було знайдено масив поховань. Деякі були в цегляних склепах, багато прикрашених різнокольоровими полив'яними плитками, інші поховання – в дубових трунах. У деяких із поховань знайдені цінні прикраси. У північному приділі церкви низку склепів, а також частину фундаменту було розбито прокладкою труби для каналізації та водопроводу.

Дослідження засвідчили, що відкрита церква була збудована у першій половині XI ст. Це датування підтверджував увесь матеріал, з якого побудований храм. Техніка будівництва подібна до Десятинної церкви; під фундаментом на материк укладені ряди дубових балок, на які клався бут фундаменту з каменю, скріпленого стародавнім цементом (вапно з битою цеглою).

Стіни церкви склалися з тонкої цегли з битим кварцом, скріпленим таким же стародавнім цементом. Хоча кладка стін збереглася на місці всього у двох місцях, але й ці шматки точно вказували на матеріал, з якого були побудовані стіни.

Далі дослідження показали, що ця церква була багато прикрашена. Внутрішні стіни були розписані фресками. Підлога була викладена з різнокольорових поливних плиток, різних форм і дуже гарних. У багатьох місцях

церкви збереглася лише підготовка з цем'янки, на якій була вкладаена ця підлога з плиток. Окрім цих прикрас, церква була прикрашена також смальтою, подібною до тієї, якою була прикрашена головна апсида Софійського собору – як стіни, так і підлога.

Шляхом дослідження культурного шару з'ясували, що церква існувала протягом трьох століть (з XI до XIII ст.). На це вказували й поховання, що здійснювалися цього часу всередині церкви. Потім був період занепаду, церква поступово старіла, руйнувалася, і довгий час стояла у вигляді руїн. Цей період ясно виражений шаром, який заліг на місці підлоги церкви й утворився від зруйнованих стін, з яких відвалювалися фрески.

І, нарешті, лише в пізніший час, близько XVII ст., церква була остаточно зруйнована з метою використання будівельного матеріалу. З розбитих фундаментів брали каміння, натомість цемент залишався на місці, заповнюючи собою траншеї від розбитих фундаментів.

Таким чином, Д.В. Мілеєв зробив припущення, що це залишки Георгіївської церкви часу Ярослава Мудрого, і поставив питання про подальше збереження відкритої пам'ятки старовини. Він пропонував не допустити забудову на цьому місці, поставити каплицю на місці престолу, на що давало згоду управління Митрополичого Будинку. Частини фундаменту, що збереглися, він пропонував залишити відкритими над поверхнею ґрунту, зруйновані частини засипати до рівня підлоги церкви й на поверхні землі нанести весь план церкви у вигляді бетонних доріжок, розбивши всередині декоративний сквер [4, с. 4–9].

6 жовтня 1910 р. управління Києво-Софійського Митрополичого Будинку пропонувало поставити за свій рахунок пам'ятник у вигляді хреста на п'єдесталі з відповідним надписом і огорожею на місці розкопок церкви й узяти на себе засипку землею ділянки розкопок, де була прокладена каналізація та водопровід з боку Георгіївського провулку [4, с. 2].

Але місце розкопок так і не було належним чином приведенне до ладу. Так, член Товариства А.Д. Ертель 27 грудня 1911 р. доповідав, що воно на той час було дуже забрудненим і схожим на звалище [3, с. 51]. На засіданні 19 березня 1912 р. головою Розпорядчого комітету Товариства О.І. Мердером було порушене питання про огорожу залишків цього Георгіївського храму [3, с. 71]. 18 квітня 1912 р. О.І. Мердер і член Товариства професор, протоієрей Ф.І. Титов оглянули місце розкопок. 4 серпня 1912 р. на засіданні Товариства знову розглядалося питання про збереження храму. Планували відтворити весь план стародавньої церкви на рівні сучасної їй підлоги, а на місці престолу встановити спеціальний пам'ятник за кошти економії Митрополичого Будинку, на що остання дала згоду [3, с. 84, 94]. Але навіть у 1914 р. (цього року передчасно помер Д.В. Мілеєв) справа майже не зрушила з місця. 21 серпня 1914 р. економ Києво-Софійського Митрополичого Будинку ієро-

монах Веніамін зазначив, що на розкопках до цього часу залишалася величезна купа землі й значна кількість шматків стародавньої цегли й вапна. Розриті рови, крім спричинення шкоди фруктовому саду, мають непривабливий вигляд, що псує садибу, прилеглу до житлових споруд Митрополичого Будинку, і це викликає численні скарги їх мешканців. У травні 1914 р. розкопки відвідали Г.Г. Павлуцький, О.І. Мердер і Левицький, пообіцявши сприяти їх якнайшвидшому упорядкуванню [8, с. 4]. Члени Товариства П.І. Голландський і А.Д. Ертель на засіданні 11 вересня 1914 р. доповіли про роботи, необхідні для відтворення на поверхні землі плану храму, фундаменти якого були відкриті й потім кинуті напризволяще ІАК кілька років тому. Питання вирішили відкласти до весни [3, с. 242]. Так, на засіданні 24 січня 1915 р. члени особливої комісії товариства доповіли складений ними проект відповіді на відношення ІАК від 20 жовтня 1914 р. за № 2177 з приводу увічнення плану храму [3, с. 181]. ІАК просила Товариство посприяти цьому проекту й доручала своєму співробітнику С.П. Вельміну розбити план церкви на місці [8, с. 7]. (Щоправда, у Вельміна не виявилось на руках необхідного проекту) [8, с. 8].

Але й навесні 1915 р. заплановані роботи здійснені не були. Ще наприкінці літа 1914 р. на прохання комітету Товариства протоієрей Ф.І. Титов доповів митрополиту Київському Флавіану про готовність Товариства привести у належний стан місце розкопок храму. Навесні 1915 р., з наміром зайнятися точним установленням меж стародавньої церкви та дізнавшись про перебування у Києві члена ІАК академіка архітектури П.П. Покришкіна, О.І. Мердер вирішив, перше, ніж розпочинати роботи, порадитися з ним. П.П. Покришкін відповів, що не має на це повноважень від керівництва Комісії. Таким чином, Товариство було відсторонене від справи упорядкування залишок давньої церкви. Товариство 26 травня 1915 р. постановило визнати свою участь у цій справі зайвою, через те, що ІАК сама вирішила зайнятися упорядкуванням розкопок у Митрополичому саду [3, с. 254].

22 червня 1915 р. митрополит Київський Флавіан повідомив ІАК про свої розпорядження з приводу виконання на кошти Митрополичого Будинку планування місцевості й установлення невеликого пам'ятника на місці розкопок храму. Нагляд за цими роботами взяв на себе П.П. Покришкін [8, с. 14].

2 липня 1915 р. Товариство, з огляду на зазначені обставини, порушило питання про те, що ІАК, виявивши певною мірою інтерес до пам'яток Києва та його околиць княжої доби, не закінчила належним чином жодну з розпочатих робіт. Якщо ці роботи й проводилися, то з їх результатами не можна було ознайомитися навіть за звітами, що видавалися Комісією. У Києві такими об'єктами були погости Десятинної, Ірининської, Георгіївської церков, Золоті ворота й погост церкви Спаса на Берестовому. Вирішено було просити Комісію приділяти більше уваги унікальним пам'яткам зодчества, й нагадати,

що вони не можуть зберігатися шляхом одного лише приїзду зі столиці оглядачів, хоча б і вчених архітекторів [3, с. 258]. Але 6 жовтня 1915 р. на засіданні Товариства розглядався лист із ІАК від 9 вересня того ж року, що встановлював виключне право на виконання робіт на території залишків Георгіївської церкви за П.П. Покришкіним [3, с. 261; 6, с. 15].

Тут можна прослідкувати черговий конфлікт між центральним державним органом охорони й дослідження пам'яток церковної архітектури Російської імперії – ІАК – і громадським науковим товариством, у даному випадку – Київським товариством охорони пам'яток. Річ у тім, що ІАК у 1889 р. отримала виключне право надавати дозвіл на розкопки, а також право нагляду за реставрацією та зберіганням документації з реставрації. Комісія брала активну участь у реставрації та розкопках церковних пам'яток. Але між ІАК і численними громадськими науковими товариствами імперії постійно точилася «боротьба за старожитності». Часто ІАК просто не встигала дослідити всі відкриті місцеві пам'ятки величезної за територією держави, але й не давала дозволу на їх дослідження місцевими науковими товариствам, що гальмувало розвиток науки й охорону пам'яток у цілому. У випадку з долею залишків Георгіївської церкви, враховуючи, що воно було відкрите незадовго до Першої світової війни та революції, це зволікання мало вкрай негативні наслідки.

Приблизно така ж історія відбулася з підземеллями на території Софії Київської. 15 березня 1916 р. у дворі Софійського собору утворився провал глибиною понад сажень. У провалі виднівся викладений камінням хід, який було важко роздивитися через пізній час. Поліцмейстер Горностаєв телеграмою повідомив про це О.І. Мердера [10, с. 3]. Про це ж Товариство повідомив і економ Митрополичого Будинку. Негайно після отримання повідомлення Товариство, після екстрених зборів, відрядило О.І. Мердера й А.Д. Ертеля на місце провалу. Було вирішено негайно розпочати розкопки, доручивши цю справу А.Д. Ертелю [10, с. 9].

На засіданні 31 березня 1916 р. А.Д. Ертель доповів про відкриття й розчистку старовинних підземних ходів на території Софії Київської, між собором і корпусом Києво-Софійського духовного училища. Товариство вирішило продовжити дослідження ходів, асигнувавши на це 100 руб. Присутні на засіданні запрошувалися 2 квітня для огляду робіт, що здійснювалися [10, с. 8].

Отже, протягом 17 березня – 6 квітня 1916 р. А.Д. Ертель здійснив археологічні розвідку підземного ходу, про що склав відповідний звіт. Роботи час від часу відвідувалися й іншими членами Товариства – П.І. Голландським, В.Г. Леонтовичем і В.А. Обремським.

Згідно звіту А.Д. Ертеля, місце обвалу після очистки від сміття представляло собою майже правильної форми круглу яму, на дні якої на глибині 0,94 сажні означилася верхівка кам'яного (цегляного) зводу підземного ходу в напрямку приблизно на південний захід. Сміття, що забивало яму, і далі дони-

зу сам підземний хід складалися не лише з обвалених верхніх шарів ґрунту з різноманітними сучасними включеннями, але й з будівельних залишків – цегли, плиток, скла, котрі належали якійсь будівлі XVII ст. Серед цегли зрідка траплялися шматки давньоруського періоду, а також уламки червоного шиферу; була знайдена шиферна плита розміром близько одного квадратного аршину. У смітті, що заповнювало початок ходу з ями ближче до підшови, була знайдена мідна монета Людовіка XIV.

Підшва ходу була розкрита на глибині 2,1 аршина від поверхні землі й складалася з материкового світлого лесу. Висота ходу від підшови до вершини зводу – 1,16 сажні, ширина – 1 сажень. Хід від місця обвалу спускався вниз під кутом близько 8°, хоча цей нахил по довжині ходу був виражений не всюди точно. Підлога ходу складалася зі світлого лесу (звичайного київського). Засип сміттям зазначеного складу поступово знижуючись продовжувалася протягом близько 3 сажнів і потім відразу крутим відкосом підіймалася доверху, знову заповнюючи хід до верху. В цьому місці засип складалася вже майже повністю з темної культурної землі, й домішок сміття було порівняно мало. В такому вигляді А.Д. Ертель визначив напрямок ходу на південний схід. Оскільки з продовженням ходу спостерігати за роботами й робітниками водночас і під землею й на поверхні (огляд землі, що виймалася, тощо) одному було неможливо, на прохання А.Д. Ертеля Розпорядчий комітет Товариства запросив на допомогу В.В. Кузнецова, за участі якого продовжували розвідку до припинення робіт.

Проведені дослідження доводили, що північно-західна частина ходу в тому вигляді, в якому вона була відкрита, набагато старіша XVII ст. і споруджена можна датувати часом Київської Русі.

А.Д. Ертель вважав, що цей підземний хід був частиною цілої системи підземних ходів старого Києва, про існування яких свідчить і передання, і наявність постійних провалів землі у цій місцевості. Він був упевнений, що наштовхнувся саме на уривок якоїсь системи ходів і що підземний хід у маєтку Зівала (на розі Стрітенської та Малої Володимирської вулиць) був продовженням цього «софійського» ходу. В цьому вчений пересвідчився, зробивши кілька пробних бурових свердловин уздовж орієнтації ходу до будівлі духовного училища. Й усюди знайшов під землею на одній і тій же глибині кам'яну кладку. Винісши на поверхню землі напрямок ходу, він продовжив цю лінію на другий бік училища, і тут виявилось, що ця лінія точно співпала з лінією ходу в садибі Зівала.

Окрім зазначеної тупикової ніші, описувана частина софійського підземелля мала всього 6 ніш – по 3 в кожній стіні. Ці ніші були однієї конструкції й відрізнялися лише дрібними деталями. Їх вхідні отвори, крім двох останніх і тупикової, почали обкладати цеглою. Їх розмір у середньому 0,4 сажні, глибина – від 0,66 до 0,97 сажня, висота – від 0,60 до 0,73 сажня. Особливої уваги заслуговувала друга ніша. На початку від входу вона була влаштована так

само, як й інші, але потім на відстані 1,06 сажня її підлога переривалася колодязем глибиною близько 0,2 сажня і шириною 0,3 сажня, який продовжував усю нішу на свою ширину. Такі «пастки» дослідник зустрічав і в інших київських печерах. У правій від входу стінці колодязя на рівні основної підлоги ніші був невеликий, майже круглий лаз на ширину плеч людини, який потім розширювався в особливу камеру (ліворуч) і закінчувалася круглою схованкою у вигляді вулика. Тут, при розчищенні колодязя, знайшли кілька вуглин, уламки кераміки, трохи зітлілого дерева й кістки поросяти. Призначення схованки залишилося нез'ясованим – як і його первісне влаштування, з огляду на те, що його розкопували шукачі скарбів пізнішого часу. На протилежній від входу стінці ніші зафіксований надпис: «викопани гроши рок(у)» і далі якийсь знак, а у правому нижньому куті в підлозі вирита ямка. Шрифт надпису типовий для кінця XVII – початку XVIII ст.

Під вентиляційною трубою на підлозі ходу біля краю тупикової ніші А.Д. Ергель знайшов шматок (дощечку) березової кори. Місце, де він лежав, вказувало на те, що цю дощечку вкинули до ходу через вентиляційну трубу, коли вона була ще відкрита. На її зворотному боці виявився надпис: «аще кто найде сей ход тот найде велий клад Ярослав». І напис, і прямокутна рамка, що його обрамлювала, були видряпані якимось гострим знаряддям і потім залиті чорнилом. Літери напису – звичайний напівустав без якихось особливостей, можливо – XVII ст. Дослідник зазначав, що у Києві досі вперто тримається легенда про існування біля Софійського собору підземних ходів, у яких нібито схована знаменита бібліотека князя Ярослава Мудрого. Тому можна дати різні пояснення з приводу походження дощечки – аж до містифікації виключно. Відтак до часу питання слід вважати відкритим.

Фотографічні знімки ходів, знімки надпису в ніші й з березової дощечки А.Д. Ергель передав П.П. Покришкіну, який оглядав ходи разом із ним, а саму дощечку – на зберігання О.І. Мердеру. На жаль, розкопки довелося перервати частково через нестачу коштів, але головним чином тому, що ІАК (в особі П.П. Покришкіна) виказала намір продовжити розкопки своїми силами й на свої кошти, що, однак, не здійснилося.

На завершення свого звіту А.Д. Ергель зробив висновок щодо відкритих підземель. На його думку, вони складали лише частину невідомої ще більшої споруди – системи ходів; ходи були вириті в давнину, вірогідно за княжої доби, потім використовувалися для різноманітних потреб; швидше за все – військового характеру, і, нарешті, в XVII–XVIII ст. були засипані й потім забуті. Ніші з пристроями для розташування бочок не дають підстав трактувати підземелля, як виключно «винний погріб». Того часу в бочках зберігали не лише вино, але й порох. Ніші другої гілки ходу не слугували приміщенням для бочок. Їх конструкція швидше дозволяла припустити про існування тут комори чи, навіть, свого роду усипальниці – тобто приміщення для трун [10, с. 10–15].

14 квітня 1916 р. ІАК надіслала лист Товариству, в якому просила повідомити їй про результати розкопок підземель [10, с. 4]. На 12 травня 1916 р. Товариством була складена записка та кресленики софійських підземель. Кресленики виготовив В.В. Кузнецов, за що отримав від Товариства 40 крб. А.Д. Ертелю передали ці матеріали й просили скласти до них пояснювальну записку, яку разом із копією креслеників представити до ІАК [7, с. 93–94].

15 червня 1916 р. ІАК надіслала Товариству листа, де повідомлялося, що згідно доповіді члена ІАК П.П. Покришкіна про розслідування підземного ходу Комісія не може здійснювати систематичні розкопки у садібі Софійського собору під час війни, тому подальші розвідки в цьому місці бажано було б призупинити й уберегти це місце від шукачів скарбів. ІАК просила Товариство посприяти упорядкуванню місць провалів без засипки відкритого ходу, а академіку Покришкіну доручалося з'ясування на місці питання про подальшу долю ходів [8, с. 13]. 9 вересня 1916 р. члени Товариства обговорювали повідомлення про роботи з дослідження підземель, які були призупинені ІАК, яка сама мала намір їх продовжити. Постановили запитати ІАК, які заходи вона вважає потрібними для збереження від можливих обвалів уже відкритих підземель і для подальших їх досліджень [7, с. 112]. На засіданні 16 вересня 1916 р. Товариство склало проект звернення до ІАК з приводу підземних ходів [7, с. 100].

27 січня 1917 р. на засіданні Товариства була заслухана доповідь Розпорядчого комітету про непевний стан підземних галерей. Після дуже суворой та багатосніжної зими через весняне танення снігу їм загрожувала небезпека нових обвалів тощо [8, с. 4]. На засіданні 31 березня 1917 р. Товариство знову порушило питання про заходи щодо охорони софійських підземель і доручило В.П. Піщанському вжити необхідних заходів [5, с. 33].

6 червня 1917 р. А.Д. Ертель повідомив Товариство про стан підземель [7, с. 105]. Він доповів, що у квітні 1916 р. за дорученням Товариства ним був розкритий і досліджений підземний хід у садібі Софійського собору. Робота залишилася незавершеною через заяву ІАК про те, що подальші роботи з відкриття й дослідження продовження ходу, як і взагалі всіх досліджень на території Святої Софії, Комісія бере на себе. Тому був складений детальний план і розрізи відкритої частини ходу, а також детальний опис усього знайденого. Через деякий час цей хід оглядав П.П. Покришкін разом із А.Д. Ертелем і інженером В.П. Піщанським. Після цього повністю упорядкований хід був закритий якомога краще, але тимчасово – до початку подальших розкопок і досліджень ІАК. До лютого 1917 р. А.Д. Ертель багато разів відвідував місце розкопок і постійно знаходив прикриття ходу у справному стані. В лютому 1917 р. через надмірну кількість снігових опадів виникла загроза обвалу та розмиву охоронних споруд, але ці побоювання, на щастя, не виправдалися, завдяки

тому, що під час закриття ходу А.Д. Ертелем були вжиті заходи для відводу води і, навіть, зроблене легке планування ділянки, прилеглої до отвору ходу.

Приблизно на середину квітня 1917 р. картина різко змінилася. Дошки, що закривали вхід до підземелля, були зсунуті, й в отвір підземель мешканці духовного училища (тимчасово зайнятого під школу прапорщиків) кидали сміття, дошки були використані на опалення. Таким чином, уже на середину квітня місце розкопок було відкритим. На початку травня вхід до підземних галерей був уже зовсім відкритий, і туди отримав доступ будь-хто.

Протягом лютого – середини травня 1917 р. Д.А. Ертель неодноразово повідомляв про стан справ як Товариство, так і інженера В.П. Піщанського – як особу, що мала безпосередні контакти з ІАК. Нарешті, 28 травня 1917 р. був призначений огляд місця розкопок і підземного ходу в присутності Д.А. Ертеля, В.П. Піщанського й О.І. Мердера. Всередині хід оглядав лише Д.А. Ертель у супроводі трьох членів дружини бойскаутів Київського навчального округу. Результати огляду були невтішними. Хід відвідувався дуже активно і перебував у плачевному стані. Всюди було повно сміття, дошок, старих відер, битого скла, підлога заплила й була порита брудом, у нішах виявлені сліди, що залишили копачі – шукали скарби. На стінах з'явилися «сучасні» надписи тощо. Оскільки цей огляд мав передувати негайному початку робіт із надійного закриття ходу, Д.А. Ертель вважав, що перед закриттям потрібно привести хід до ладу, хоча руйнування й не можна виправити [10, с. 6].

Свого часу Товариство планувало відкрити Єпархіальний музей у Митрополічному Будинку. Ще на засіданні 11 вересня 1912 р. було порушене питання про його відкриття. Ця ідея виникла давно – голова Товариства єпископ Павло свого часу планував влаштувати цей музей або в Митрополічному Будинку, або в особливому приміщенні на території Києво-Печерської лаври. Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії, що існував того часу, не міг умістити всієї кількості церковних старожитностей. Було вирішено перенести до створюваного музею всі старожитності, що зберігалися у хрещальні Софійського собору та на його погості. Але вирішення цього питання було відкладене митрополитом Київським до його повернення із Санкт-Петербурга навесні 1913 р. Товариство постановило звернутися до митрополита з проханням створити музей, а також дозволити особам, уповноваженим Товариством, оглянути всі київські церкви, щоб визначити все, що звертає на себе особливу увагу й заслуговує на збереження [3, с. 107]. Згодом Товариство таки заснувало власний музей, але він був відкритий не на території Софії Київської.

Товариство припинило існування 1919 р. у зв'язку з утворенням Всеукраїнського комітету з охорони пам'яток і мистецтва [1, с. 101].

Слід зазначити, що діяльність членів Товариства започаткувала багато з напрямів досліджень пам'яток Софії Київської (самого собору, брами Заборовського, софійських підземель), що тривали протягом ХХ ст.

Джерела та література

1. Заремба С. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / С. Заремба. – К., 1995. – 365 с.
2. Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К., 1910. – 15 с.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 3, 294 арк.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 11, 35 арк.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 23, 40 арк.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 25, 27 арк.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 30, 113 арк.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 33, 17 арк.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 43, 5 арк.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 725, оп. 1, спр. 60, 18 арк.

Кравченко И.А. Из истории охраны памятников в Киеве начала ХХ в.

Статья посвящена одному из направлений деятельности Киевского общества охраны памятников старины и искусства. Рассматривается история исследований членами общества территории Софийского собора в начале ХХ в.

Ключевые слова: охрана памятников, Киевское общество охраны памятников старины и искусства, Императорская археологическая комиссия, Киево-Софийский собор, ворота Заборовского.

Kravchenko I.A. From the history of monument protection case in Kyiv early XII

The article is devoted one of directions activity of Kyiv Society of Protect of Monuments of Ancient and Art. It is expound the history of researches by the members of society of territory of the St. Sofia cathedral at the beginning of 20 century.

Key words: protect of monuments, Kyiv Society of Protect of Monuments of Ancient and Art, Emperor's Archaeological Commission, St. Sofia Cathedral in Kyiv, the Zaborovsky Gate.

УДК 351.853 (091):908(477.6)

М.О. ПРИНЬ

**Охорона архівної спадщини на Луганщині та
Донеччині в 20-х - на початку 30-х років ХХ ст.**

У статті розглянуті основні заходи державних органів влади, наукових і культурноосвітніх установ, окремих науковців і викладачів з виявлення цінних архівних пам'яток на теренах Донецької губернії та округів, що виникли на її території.

Ключові слова: Центральне архівне управління, Народний комісаріат освіти, Єдиний державний архівний фонд, Донецький губвиконком, губарх, окрарх, Укрцентрархів, окрвиконком.